

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛІСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет права, публічного управління
та національної безпеки
Кафедра правознавства
Кваліфікаційна робота на правах рукопису

ЯКИМЧУК ІВАН СЕРГІЙОВИЧ

УДК 343.432

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

РЕАБІЛІТАЦІЯ ЗАСУДЖЕНИХ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

081 Право

Подається на здобуття освітнього ступеня «Магістр»

кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ І.С. Якимчук

Керівник роботи
Кравчук Ірина Ігорівна
к.ю.н., доцент кафедри правознавства

Житомир – 2020

Висновок кафедри правознавства за результатами проведеного захисту

Протокол засідання кафедри _____ № ____ від « ____ » _____ 2020 р.

Завідувачка кафедри правознавства

к.ю.н., доцент

Р.Д. ЛЯШЕНКО

(підпис)

« ____ » _____ 2020 р.

Результати захисту кваліфікаційної роботи

Здобувач вищої освіти Якимчук Іван Сергійович захистив

кваліфікаційну роботу з оцінкою:

сума балів за 100-бальною шкалою _____

за шкалою ECTS _____

за національною шкалою _____

Секретар ЕК

(підпис)

Т.П. Грушевська

АНОТАЦІЯ

Якимчук І.С. Реабілітація засуджених у кримінальному провадженні. – Кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістра за спеціальністю 081 «Право». – Поліський національний університет, Житомир, 2020.

У кваліфікаційній роботі досліджено теоретичні засади правового врегулювання процесу реабілітації засуджених; окреслено поняття реабілітації у правовій доктрині; виокремлено обмеження права людини на реабілітацію в системі правового регулювання; проведено аналіз правового регулювання підстав для реабілітації засудженого; здійснено загальну характеристику законодавства України щодо передумов реабілітації особи; виокремлено напрями вдосконалення правового регулювання інституту реабілітації. Практичну цінність мають запропоновані заходи з правового регулювання у сфері реалізації права особи на реабілітацію, заходи щодо нормативно-правового регулювання цієї інституції.

Кваліфікаційна робота присвячена висвітленню наукових підходів до визначення інституту реабілітації загалом, та реабілітації незаконно засуджених у кримінальному процесі зокрема.

Ключові слова: кримінальний процес, реабілітація засуджених, відшкодування шкоди, кримінальне провадження, реалізація права, компенсація.

ANNOTATION

Yakymchuk I.S. Rehabilitation of convicts in criminal proceedings. - Qualification work on the rights of the manuscript.

Qualification work for a master's degree in 081 "Law". - Polissia National University, Zhytomyr, 2020.

In the qualification work the theoretical bases of legal regulation of the process of rehabilitation of convicts are investigated; the concept of rehabilitation in legal doctrine is outlined; the restriction of the human right to rehabilitation in the system of legal regulation is singled out; the analysis of legal regulation of the bases for rehabilitation of the convict is carried out; the general characteristic of the legislation of Ukraine concerning preconditions of rehabilitation of the person is carried out; the directions of improvement of legal regulation of the institute of rehabilitation are singled out. The proposed measures of legal regulation in the field of realization of the right of the person to rehabilitation, measures concerning normative-legal regulation of this institution have practical value.

Qualification work devoted to the coverage of scientific approaches to the definition of the institution of rehabilitation in general, and the rehabilitation of illegally convicted in criminal proceedings.

Key words: criminal proceedings, rehabilitation of convicts, damages, criminal proceedings, exercise of rights, compensation.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ ТА ПРАВОВІ АСПЕКТИ ІНСТИТУТУ РЕАБІЛІТАЦІЇ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ	
1.1. Сутність та поняття реабілітації засуджених	9
1.2. Розвиток інституту реабілітації засуджених	14
Висновки до першого розділу	17
РОЗДІЛ 2. МЕХАНІЗМ ВИНИКНЕННЯ І РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ЗАСУДЖЕНОГО НА РЕАБІЛІТАЦІЮ	
2.1. Сутність реабілітаційних заходів щодо засудженого	19
2.2. Види відшкодування (компенсації) шкоди та інші заходи реабілітації	21
2.3. Порядок проведення реабілітаційних заходів щодо засудженого	26
Висновки до другого розділу	31
ВИСНОВКИ	32
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	33

ВСТУП

Актуальність теми. Проблема захисту прав людини знаходиться в центрі уваги науковців та практиків. Разом з тим вивчення праткичного досвіду свідчить про системні порушення прав людини у слідчій практиці, що підтверджено вітчизняною судовою практикою та практикою ЄСПЛ. Наразі ще існує проблематика тортур, репресій і переслідувань. Про масштаби цього явища свідчать як виправдовувальні вироки судів, так і постанови та ухвали про закриття кримінальних проваджень. Разом з тим, більшість фактів зловживань, все ж таки, залишаються ще латентними, що потребує зміцнення суспільного контролю за діяльністю усіх гілок влади. Відповідальність за допущені недоліки в роботі судових та правоохоронних органів лежить саме на державі.

Власне й саме суспільство зацікавлене як у покаранні осіб, винуватих у вчиненні злочинів, так і у тому, щоб жоден невинуватий не зазнав незаконного і необгрунтованого кримінального переслідування та засудження. Власне, це і визначає потребу існування в Україні механізму реабілітації, який гарантує та забезпечує захист прав та інтересів осіб, які зазнали незаконного і необгрунтованого кримінального переслідування та порушення прав людини загалом.

Дослідженню і вивченню інституту реабілітації, а також питань, пов'язаних з нею, в кримінальному процесі у свій час були присвячені роботи таких відомих науковців, як: Г.Г. Амірбекова, Л.В. Бойцова, В.В. Владімірова, А.М. Глибіна, О.В. Капліної, А.Ф. Коні, О.О. Корнеєва, В.З. Лукашевича, М.В. Максименко, М.М. Михеєнко, М.І. Миролубова, В.Т. Нор, М.В. Орлова, М.І. Пастухова, В.С. Раменської, В.М. Савицького, М.С. Строговича, Т.Т. Таджигєва, Д.В. Татяніна, І.Я. Фойницького, М.Є. Шумило та інших, в яких значна увага зверталася на необгрунтоване і незаконне кримінальне переслідування та засудження особи.

Метою кваліфікаційної роботи є дослідження теоретичних та прикладних аспектів проблеми правового врегулювання інституту реабілітації засуджених. Реалізація мети зумовила необхідність вирішення таких завдань:

- дослідити теоретичні засади правового врегулювання інституту реабілітації;
- окреслити поняття реабілітації засуджених у правовій доктрині;
- виокремити обмеження права особи на реабілітацію в системі правового регулювання;
- провести аналіз правового регулювання процесу реабілітації;
- здійснити загальну характеристика законодавства України щодо права засудженого на реабілітацію;
- дослідити підстави виникнення у особи права на реабілітацію;

Об'єктом дослідження кваліфікаційної роботи є проблеми правового врегулювання процесу реабілітації засуджених.

Предметом дослідження є реабілітація засуджених у кримінальному провадженні.

Методи дослідження. Методологічною основою кваліфікаційної роботи є сукупність прийомів, методів та принципів наукового дослідження щодо правового врегулювання інституту реабілітації засуджених.

Інформаційною базою дослідження стали законодавчі та нормативно-правові акти щодо проблеми правового врегулювання інституції реабілітації, офіційні дані служби статистики України, підручники, публікації в періодичних виданнях, а також інформаційні ресурси світової мережі Internet та інші інформаційні ресурси, які відображають проблеми правового врегулювання системи реабілітації засуджених.

Апробація результатів дослідження. Окремі результати та висновки, отримані в ході проведеного дослідження, були предметом обговорення на засіданні кафедри правознавства ЖНАЕУ та викладені у науковій фаховій статті:

«Реабілітація незаконно засуджених у кримінальному провадженні» (Юридичний науковий електронний журнал, м. Запоріжжя, 30 листопада 2020 р.).

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що положення й висновки кваліфікаційної роботи можуть бути використані у: *науково-дослідній сфері* – для подальшого вивчення і дослідження теми; *нормотворчій діяльності* – у процесі реформування та удосконалення вітчизняного законодавства; *правозастосовній діяльності* – у діяльності правоохоронних та судових органів.

Структура та обсяг роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, п'яти підрозділів, висновків, списку використаних джерел (28 найменувань). Загальний обсяг роботи 35 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ ТА ПРАВОВІ АСПЕКТИ ІНСТИТУТУ РЕАБІЛІТАЦІЇ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

1.1. Сутність та поняття реабілітації засуджених

Слово «реабілітація» походить від латинської мови: «re» – поновлювати, «habilitare» – робити спроможним, придатним.

Реабілітація в українській мові означає поновлення репутації, повернення права, скасування знеславлення, виправдання, поновлення доброго імені та репутації несправедливо заплямованої або безпідставно звинуваченої людини, відновлення в правах людини, стосовно якої скасовано судовий вирок [1].

У юриспруденції цей термін розуміється як інститут усунення негативних наслідків незаконних дій та відновлення репутації особи і поновлення її прав, так і процедуру відшкодування незаконно завданої засудженій особі шкоди.

Відповідно до вимог ст. 3 Конституції України «держава відповідає перед людиною за свою діяльність», а отже, несе обов'язок усунути негативні наслідки своєї «невдалої» (незаконної чи некомпетентної) діяльності[2].

Незважаючи на те, що в поняття «реабілітація» зазвичай вкладається відновлення прав незаконно звинуваченої людини, саме поняття реабілітації більш широке як за змістом, так і за підставами та порядком застосування, саме тому є сенс говорити про те, що навіть такою найбільш загальною мовознавчою дефініцією поняття «реабілітація» охоплює широке коло діяльності щодо поновлення доброго імені та повернення людині її прав, порушених не тільки слідчими і судовими органами, а і будь-якими іншими органами влади[21].

Ст. 56 Конституції України визначає: «Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів

державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень» [2].

Слід мати на увазі, що важливіше попередити як будь-який злочин, так і незаконні кримінальні переслідування, державний терор та репресії, ніж потім усувати наслідки допущених незаконних дій. Образно кажучи, питання реабілітації неможливо розглядати у відриві від проблем запобігання незаконним кримінальним переслідуванням та політичним репресіям і терору.

Принцип презумпції невинуватості, закладений в Конституції України, має поширюватись на усі сфери правовідносин людини і судової гілки влади. Адже у ст. 62 Конституції України встановлено, що «у разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням»[2].

Вперше інститут реабілітації був включений до системи кримінально-процесуального права в одному з перших підручників з правових наук незалежної України – в підручнику В.М. Тертишника з Кримінального процесу 1997 р. [3]. В подальшому цей інститут розглядався також як складова системи кримінального процесу і в підручнику за редакцією Ю.М. Грошевого та В.М. Хотенця [4]. Згодом інститут реабілітації знаходить місце і в підручниках з кримінального процесу російських вчених [5].

Сьогодні інститут реабілітації дедалі активніше аналізується вченими-юристами, зокрема представниками кримінально-процесуальної науки, які будучи лідерами в розробці процесуальної форми реабілітації в силу цих же обставин часто обмежуються аналізом саме проблем відшкодування шкоди, завданої людині незаконними діями органів досудового слідства, прокуратури і суду, тобто внаслідок зловживань влади і порушень закону у сфері кримінальних проваджень[6].

Н.Я. Шило вважає, що реабілітація починається з моменту винесення рішення, яке затверджує невинуватість громадянина і супроводжується вживанням заходів щодо відновлення його в правах і чесному імені [7].

М.Є. Шумило вважає, що реабілітація у кримінальному процесі – це діяльність суду по встановленню факту незаконності кримінально-процесуального провадження щодо конкретної особи та визначення розміру завданої їй майнової і моральної шкоди, а також її відшкодування за участю інших посадових осіб, організацій, підприємств і установ та поновлення в раніше обмежених правах у встановленому процесуальному порядку з метою повернення її до соціального і правового статусу, який вона мала до вчинення щодо неї незаконних дій чи рішень [8].

Кримінальне переслідування буде вважатися незаконним тоді, коли особу було незаконно визнано підозрюваною чи обвинуваченою у випадках:

- відсутності доказів, які могли б вказувати на вчинення злочину даною особою;
- якщо обвинувачення ґрунтується на доказах, які були отримані незаконним шляхом;
- при наявності достатніх доказів, які вказують на недоведеність участі обвинуваченої особи у вчиненні злочину;
- якщо обвинувачення ґрунтується лише на припущеннях або недостовірних доказах;
- якщо обвинувачення ґрунтується на фальсифікованих доказах.

В юридичній літературі найбільш повно розкриті проблеми відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду. Та якщо реабілітація осіб, незаконно звинувачених у вчиненні злочину чи щодо яких вчинені акти незаконних кримінальних переслідувань, певним чином досліджувались вченими юристами, то в юридичній

науковій думці автори зазвичай обходять увагою більш складну проблему реабілітації жертв політичних репресій та зловживань владою, чому більшу увагу зі зрозумілих причин і обставин, приділяють переважно історики та інші дослідники [9]. Хоча в наш час на цю проблему уже слушно звертають увагу і відомі вчені-юристи [10].

Під репресіями розуміють утиск, гоніння, переслідування, захід примусу чи покарання.

Репресії (repressio – придушувати) – каральні примусові заходи, які застосовуються спецслужбами чи іншими організаціями для боротьби з політичними противниками [11].

Терор, за визначенням мовознавців, – «найгостріша форма боротьби проти політичних супротивників із застосуванням насильства аж до фізичного знищення чи розправи». В юриспруденції терор відрізняють від терористичних актів і тероризму.

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом»: «Тероризм – суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей»[29];

«Терористичний акт – злочинне діяння у формі застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, відповідальність за які передбачена статтею 258 Кримінального кодексу України» [12].

Згідно Конституції України, Геноцид – «діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи чи заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, створення для групи життєвих умов, розрахованих на

повне чи часткове її фізичне знищення, скорочення дітонародження чи запобігання йому в такій групі або шляхом насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу» (ст. 442 КК України)[2].

Терор (від французького *terreur* та латинського *terror* – страх жах) – засіб тотального залякування, придушування політичних, ідеологічних та інших противників шляхом застосування насильства аж до фізичного знищення чи розправи. Державний терор за його спрямованістю поділяють на зовнішній (наприклад агресивна колоніальна політика) та внутрішній (репресії диктаторських і тоталітарних режимів). Державний тероризм може бути судовим (масштабні кримінальні переслідування) і позасудовим (опричина, червоний терор тощо) [13].

Слово «терор» увійшло в усі європейські мови переважно в політичному значенні – як політичний терор, політичне залякування, як особливий спосіб домогтися власних цілей. Зважаючи на це, як образно і слушно зазначають відомі вчені, в дослідженні історичних процесів важливо розрізняти політичне залякування «крупною» стороною «дрібною» стороною і навпаки. Перше з цих залякувань доцільно називати власне терором, а друге – тероризмом [14].

Між державним терором та опозиційним тероризмом існує відмінність, яка полягає у тому, що державний терор – це відкрите насилля з боку правлячих еліт, що спираються на міць державних інституцій, а опозиційний тероризм – це насилля та залякування, до якого вдаються опозиційні режими угруповання. Головною зброєю державного тероризму є репресії, а опозиційного тероризму – теракти[22].

В історії України з 1918 по 1980-ті роки відомі факти широкомасштабних політичних репресій та терору (судового та позасудового) - так зване "розкуркулювання", широкомасштабна вимушена міграція, прийняття репресивних законів та підробка кримінальних справ тощо [14].

Л.Л. Місінкевич додає, що «Непоправних і невинуватих втрат зазнала Україна внаслідок масових репресій, які охопили всі без винятку верстви суспільства, обірвавши і покалічивши життя наших співвітчизників, розстріляних та знищених у концентраційних таборах, в'язницях, на засланнях. Важкі наслідки репресій позначились на духовному житті, через культивування та насадження страху, підозрливості до надбань світової культури та моральних цінностей. У жорна репресій потрапили не лише окремі громадяни, а й представники політичних угруповань, партій, окремі народності» [15]. Великих обсягів політичні репресії та терор набули під час Голодомору 1932–1933 років.

За підрахунками (за даними архівів СБУ) в Україні з 1927 по 1990 рік було заарештовано понад 1 мільйон людей (понад 50% з них - українці), з яких 545 000 засуджено, у тому числі - принаймні 140 тис людей були розстріляні [14].

1.2. Розвиток інституту реабілітації засуджених

Інститут реабілітації є продуктом свідомої правотворчості суспільства, що пройшов непростий шлях свого розвитку від звичаєвого права до площини закріплених прав людини як елементів системи права.

Жадоба свободи і справедливості – це, мабуть, і є головний прояв генетичної пам'яті і генетичної програми нашого народу.

Один з найбільш давніх законів нашої держави «Руська Правда» містить в собі певні норми, які були спрямовані на захист людської гідності та передбачав компенсацію шкоди. За катування, такі як виривання бороди або вибивання зубів, буде накладено штраф у розмірі 5 гривень. Якщо хтось поб'є когось батоном або рукояткою меча або просто рукою, він повинен буде заплатити 12 гривень за образу (Коротка Правда, стаття 3-4) [14].

Конституція Пилипа Орлика 1710 р. має в собі статті щодо захисту «недоторканості вільностей, права власності козаків», декларувалася ідея відновлення «всіх природних прав та рівності». В одному з історично важливих законодавчих актів «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) втілювались позитивні здобутки вітчизняної правової думки, які спрямовувались на мінімізацію можливих судових помилок при здійсненні судочинства: заборонялось допитувати в якості свідків «шалених, які розуму не мають» та чужоземців (п. 1 артикул 16 глава 8), «картярів, пияк, паяців й осіб, які не мали постійного місця проживання; розтратників; зрадників; осіб, які раніше неправдиво свідчили або присягали; осіб, які вчинили перелюбство»[23].

Достовірність та належність доказів – важлива запорука в досягненні істини та надійний запобіжник від судових помилок та незаконних переслідувань. Це уже аксіома, відступ від якої може стати фатальним для засудженої особи.

Після масових політичних репресій і так званого «великого терору», які охопили усі народи і території колишнього радянського Союзу з 1917 р., реабілітація жертв таких зловживань владою розпочалась з 1953 року, із закриття так званої «справи лікарів». Повідомивши цю новину 4 квітня 1953 р. газета «Правда» проінформувала населення про застосування у цій справі незаконних методів слідства проти обвинувачених, а також про повну реабілітацію незаконно обвинувачених осіб та про притягнення до відповідальності посадових осіб слідчих органів, причетних до незаконних рішень [14].

Масштаби сталінських репресій довгий час не були оприлюднені. Зважаючи на масовий характер репресії, влада спершу застосувала інститут амністії до усіх, засуджених до 5 років позбавлення волі за усі контрреволюційні злочини, а також до неповнолітніх, жінок, що мали дітей у віці до 10 років, до усіх засуджених чоловіків у віці старше 55 років та жінок старше 50 років [16].

В цілому в період з 1954 по 1961 рр. було реабілітовано 737 тис. репресованих. В Україні за ці роки було переглянуто 194127 кримінальних справ і реабілітовано 290967 осіб, незаконно засуджених і репресованих [17].

Реабілітація використовувалася, окрім безпосередньої задекларованої мети ще і як засіб відмежування від скомпрометованих лідерів, аби самому уникнути відповідальності, і як засіб боротьби з конкурентами за владу [14].

Згідно з директивами Генеральної прокуратури і КДБ СРСР підлягали перевірці усі справи, які знаходились в архівах органів державної безпеки, а прокурорам надано функцію опротестовувати відповідні судові вироки чи позасудові акти. Згідно з такою процедурою в 1989 р. прокурорами України було опротестовано рішення у 2968 справах щодо 3772 осіб [17]. На підставі новел інституту реабілітації до кінця 1989 р. було переглянуто 119820 кримінальних справ щодо 144025 громадян [14].

17 квітня 1991 р. Верховна Рада України прийняла довгоочікуваний Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні», використання якого створило правове поле для зміни долі багатьох Українців, роблячи цю справу справою честі держави [30].

Указом Президента України від 21 травня 2007 року № 431 було встановлено щорічне відзначення у третю неділю травня Дня пам'яті жертв політичних репресій [24].

Висновки до першого розділу

1. Проблема виправлення та ресоціалізації злочинців має дуже давню історію. Багато вчених вивчали це питання з точки зору кримінального права, кримінально-виконавчого права та психології, але єдиної точки зору на ці поняття немає. Становлення інституції реабілітації засуджених почалося ще з часів «Руської правди», після чого пройшло довгий та тернистий шлях до рівня, який ми маємо на сьогоднішній день.

2. Серед існуючої в українському законодавстві системи звільнення від покарання чільне місце займають амністія та помилування. Це підтверджується врегулюванням помилування та амністії не лише кримінальним, але й іншими галузями права. Це питання також залежить від особливого державно-правового статусу суб'єкта амністії та помилування – Верховної Ради України та Президента України.

РОЗДІЛ 2. МЕХАНІЗМ ВИНИКНЕННЯ І РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ЗАСУДЖЕНОГО НА РЕАБІЛІТАЦІЮ

2.1. Сутність реабілітаційних заходів щодо засудженого

Реабілітація в кримінальному процесі – поновлення доброго імені особи, її честі, гідності та репутації, соціального та громадянського статусу, відновлення усіх її юридичних прав і свобод та позитивних для неї правовідносин, а також відшкодування майнових і фінансових збитків та компенсація моральної шкоди в разі незаконного обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення, або допущення інших слідчих і судових помилок, незаконних дій, рішень або обмеження її прав і свобод. В п. 1, 2 ст. 85 Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 р., закладені такі положення: «кожен, хто став жертвою незаконного арешту чи тримання під вартою, має право на компенсацію, що має позовну силу»; «якщо будь-яка особа остаточним рішенням була визнана винною за кримінальний злочин і якщо винесений їй вирок був згодом скасований на тій підставі, що якась нова чи нововиявлена обставина незаперечно доводить наявність судової помилки, то особа, яка зазнала покарання в результаті такого визнання винною, отримує законну компенсацію, якщо не буде доведено, що вказана невідома обставина не була свого часу виявлена виключно або частково з її вини»[25].

А.О. Суховіліна зазначає, що інститут реабілітації, «є самостійним інститутом кримінально-процесуального права». Про це також свідчить наступне:

- 1) норми реабілітаційного інституту мають незалежні закони та нормативні акти;
- 2) норми регулюють процесуальні дії слідства, слідства, прокуратури та судових органів з метою встановлення незаконних та необґрунтованих

кримінальних переслідувань проти невинних осіб та скасування незаконних процесуальних рішень;

3) норми інституту реабілітації мають певні характеристики, а саме норми правовідносин, що виникають внаслідок правопоновлювальних і компенсаційних наслідків прийняття реабілітаційного акту;

4) чинний кримінально-процесуальний закон містить кримінально-процесуальну форму інституту реабілітації;

5) специфічні реабілітаційні відносини між невинуватою особою та державою. Держава відповідає за діяльність державних органів та відшкодовує всі майнові, особисті та психічні втрати, які були завдані реабілітованій особі;

б) взаємодія між нормами кримінального процесу та нормами інших галузей права [18].

На думку автора, кримінально-процесуальний інститут реабілітації – «це самостійний кримінально-процесуальний інститут, який являє собою сукупність правових норм, що мають самостійний предмет правового регулювання правовідносин між особою, визнаною невинуватою у вчиненні злочину, шляхом скасування процесуального рішення про незаконне і необґрунтоване кримінальне переслідування, незаконне засудження, незаконне застосування примусових заходів медичного та виховного характеру або постановлення виправдувального вироку, і державою, яка відповідає перед особою за незаконні процесуальні рішення органу досудового розслідування і суду, усуває негативні наслідки, здійснює правопоновлювальні й компенсаційні заходи, відшкодовує завдану шкоду» [18].

Досліджуючи поняття інституту реабілітації, О.В. Веретенникова визначила такі ознаки цього інституту:

- 1) єдина поновлювальна функція
- 2) реабілітаційні норми входять до загального блоку правових норм;

- 3) реабілітаційні норми мають своє оформлення і законодавчу особливість;
- 4) норми, що мають самостійний загальний предмет правового регулювання.

Відповідно автор вважає, «що реабілітація» – це кримінально-процесуальний інститут права, який побудований на конституційних принципах [19].

Реабілітація жертв незаконних кримінальних проваджень, незаконних дій чи бездіяльності слідчих та судових установ, а також судових помилок є одними з найскладніших проблем у юриспруденції.

Держави-члени Ради Європи, виходячи з поняття справедливості і суспільної солідарності, розглянули «положення жертв умисних зловживань владою, що зазнали посягання на їх фізичний стан чи здоров'я, чи осіб, які перебували на утриманні загиблих в результаті злочину, вважаючи за необхідне розробити і впровадити систему відшкодування державою шкоди постраждалим на тій території, де були скоєні ці злочини, особливо в тих випадках, коли злочинець не відомий чи не має коштів, та елементарні положення в цій галузі» [20].

2.2. Види відшкодування (компенсації) шкоди та інші заходи реабілітації

Реабілітація в кримінальному процесі включає в себе «поновлення доброго імені, честі, гідності, репутації, соціального та громадянського статусу людини, компенсацію моральної шкоди, відновлення усіх юридичних прав і свобод, вжиття заходів адаптації людини в суспільстві, а також відшкодування майнових і фінансових збитків, завданих незаконним кримінальним переслідуванням» [26].

Згідно зі ст. 3 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду»[28] незаконно притягнутому до відповідальності відшкодовуються:

а) заробітна плата, пенсія та інші грошові прибутки, які він втратив внаслідок незаконних дій;

б) майно (у тому числі грошові вклади та відсотки по них, цінні папери та прибутки по них, частка у статутному фонді організації, учасником якого був громадянин, та прибуток, який він не отримав через притягнення до відповідальності, інші цінності), звернене в прибуток держави, конфісковане або вилучене майно, а також майно, на яке накладено арешт;

в) штрафи, утримані в порядку виконання вироку або іншого рішення суду, судові витрати та інші витрати, оплачені громадянином;

г) грошові суми, сплачені громадянином адвокату для надання юридичної допомоги;

д) моральна шкода [27].

Перше, що повинна буде зробити держава, реабілітуючи особу, яка повертається в суспільство з незаконного ув'язнення чи з незаконних актів кримінального переслідування, це провести за рахунок держави її повне медичне обстеження та надати їй необхідне лікування, психологічну допомогу, консультації та заходи оздоровлення.

Шкода може бути завдана здоров'ю людини як тортурами, насиллям, нелюдськими умовами тримання під вартою, так і невчасним наданням медичної допомоги тощо.

Відшкодування майнової та фінансової шкоди. Шкода відшкодовується за рахунок коштів державного бюджету, крім повернення майна особи.

Майно підлягає поверненню в натурі, а за неможливості його повернення, вартість повертається за рахунок організації, якій воно було передане безкоштовно, а в разі ліквідації або неплатоспроможності такої – за рахунок коштів державного бюджету.

Якщо житлові будинки або квартири не збереглися або громадяни відмовляються отримати рівноцінне житло в іншому місці, їх вартість буде відшкодована. Вартість втрати будинку буде компенсована виходячи з ринкової ціни в державному бюджеті.

Вимагаючи майно від незаконного володіння інших осіб, власник також має право вимагати від недобросовісного власника повернути весь прибуток, який він мав, коли користувався річчю. Недобросовісний власник - це власник, який знає або зобов'язаний знати, що він незаконно володіє майном. При поверненні вартості конфіскованого майна буде використана ціна, що застосовується на момент визначення компенсації шкоди.

Незалежно від провини конкретної посадової особи, яка допустила не2 не притягнення до відповідальності громадян, компенсація буде виплачена повністю. Коли слідче відомство, досудове розслідування, прокуратура та судова незаконна діяльність завдають громадянам психічних збитків, через що їхні звичні життєві узи розриваються, а для організації їхнього життя потрібні додаткові зусилля, вони повинні компенсувати моральні збитки.

Страждання, заподіяні громадянам через незаконні дії чи бездіяльність, порушення прав і свобод людини (майнові права, недоторканість особи, недоторканість приватного життя, житла), порушення або позбавлення можливості реалізувати власні звички та бажання розглядаються як моральна шкода; погіршення відносин з іншими; руйнування нормального життя та відносин з іншими; приниження честі, гідності, репутації та доброї репутації людини; спричинене моральним або фізичним болем або іншими негативними наслідками морального характеру.

Розмір компенсації моральних збитків визначається в межах встановлених вимог залежно від характеру та ступеня душевного та фізичного болю з

урахуванням характеру та тривалості болю, стану здоров'я потерпілого, тяжкості травми репутації, часу і зусилля, необхідних для їх відновлення.

Згідно зі ст. 13 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» [27], «розмір моральної шкоди визначається з урахуванням обставин справи, але не повинен бути меншим, ніж один мінімальний розмір заробітної плати за кожний місяць незаконного перебування під слідством і судом» [27].

Закон не визначає поняття «строк перебування під слідством чи судом». З моменту порушення кримінального провадження проти когось, затримання, арешту або підтвердження як підозрюваного або обвинуваченого, особа вважається під слідством або судом, доки її не виправдають або справу закриють на підставі реституції (за умови її негайного звільнення з-під варти в залі суду). Поки судове затримання, слідство та судовий розгляд фактично не закінчились.

Цей період включає час перебування у в'язниці та час, який вважається винним до виправдання, звільнення та відновлення. Це приклад судової практики. Прокуратура розслідувала справу, коли Самопалова притягували до відповідальності за розкрадання та хабарництво майже на три роки ув'язнення. Запобіжні заходи неодноразово змінювались із письмових зобов'язань на не арештовані, і навпаки. Власне кажучи, підсудного тримали під вартою рік та дев'ять місяців.

Врешті, суд виправдав Самопалова за всіма звинуваченнями. Судова колегія Верховного Суду України підтримала це рішення. Самопалов звернувся до суду з приводу збитків, заподіяних незаконними діями слідчих органів. Враховуючи розмір мінімальної заробітної плати на той час суд стягнув 7393 грн. На відшкодування моральних збитків 7908 грн. На покриття втраченого доходу і 1840 грн. з метою відшкодування витрат адвоката на оплату юридичних послуг.

Матеріальна шкода особі, яка була незаконно притягнута до кримінальної відповідальності, затримана, заарештована або засуджена, повинна бути чітко визнана. У цьому випадку закон повинен передбачати, чи необхідно компенсувати державі моральні збитки, спричинені реабілітацією, і чи законним є запит про компенсацію до держави.

Розмір компенсації моральних збитків повинен визначати суд відповідно до принципів пропорційності, раціональності та справедливості. Звинувачення у злочині, який особа не вчинила, є найбільшою несправедливістю щодо громадянина.

Громадяни мають право спростовувати інформацію, яка не відповідає дійсності. Якщо така інформація вже була опублікована, її слід спростувати в тій самій публікації, яка опублікувала інформацію, або в тому ж носії, який розповсюдив інформацію. На прохання громадян документи, що містять недостовірну інформацію про громадян, повинні бути визнані недійсними, анульовані або замінені.

Відновлення прав реабілітованої особи включає низку організаційно-правових заходів, спрямованих на залучення раніше прийнятих рішень та приписів дій, що порушують права і свободу людини, відновлення попереднього правового статусу особи та відновлення ідеалів громадянина. На вимогу громадянина йому видають нову трудову книжку (терміном на три дні) і пропонують аналогічну роботу.

Слід додати, що особа, яку було реабілітовано, має право продовжувати освіту у відповідних навчальних закладах, з яких вона була відрахована через кримінальну відповідальність.

Розмір суми, яка повинна бути виплачена для відшкодування збитків, розраховується виходячи із середньомісячної заробітної плати з метою пред'явлення позову громадянину щодо вирахування доходу, отриманого під час відсторонення від роботи. Для людей, які не є робітниками чи службовцями,

середньомісячна сума зарплати визначається діленням суми річного доходу на 12. Якщо реабілітована особа не має роботи або не має доходу, розмір збитків визначатиметься відповідно до встановленого розміру мінімальної заробітної плати. Відрахування шкоди залежить від індексу інфляції.

2.3. Порядок проведення реабілітаційних заходів щодо засудженого

Реабілітація включає ухвалення реабілітуючої підстави у справі (виправдувального вироку чи постанови) та вжиття заходів для відновлення всіх порушених прав та відшкодування збитків.

Відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» підлягає відшкодуванню шкода, завдана громадянину внаслідок:

1) незаконного проведення оперативно-розшукових заходів, передбачених Законами України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» та іншими актами законодавства [27];

2) незаконного засудження, незаконного повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, незаконного взяття і тримання під вартою, незаконного проведення в ході кримінального провадження обшуку, незаконного накладення арешту на майно, незаконного відсторонення від роботи та інших процесуальних дій, що обмежують права громадян [27];

3) незаконного застосування адміністративного арешту чи виправних робіт, незаконної конфіскації майна, незаконного накладення штрафу [27].

Може бути призначена повна реабілітація та часткова реабілітація. Повна реабілітація здійснюється щодо особи, яка стала суб'єктом кримінального провадження, і щодо якої було винесено оправдувальний вирок.

Часткова реабілітація може відбутися, коли слідчі, прокурори, слідчі судді або суди вважають певні процесуальні заходи примусу незаконними: затримання, повідомлення про підозру у злочині, затримання, обшук у кримінальному провадженні, вилучення майна, видалення інформації з електронних інформаційних систем, та інші процесуальні заходи, що обмежують права громадян, але кримінальне провадження все ще триває, і навіть може бути засуджено через інші докази та інші факти, події та обставини.

Перш ніж відновити порушення прав людини, потрібно винести реабілітуючий акт. Під час досудового розслідування актом повної реабілітації є рішення слідчого або прокурора про закриття кримінального провадження, за реабілітуючими обставинами. Актом часткової реабілітації під час досудового розслідування може бути рішення слідчого судді або рішення прокурора, або рішення про визнання незаконними окремих слідчих чи інших процесуальних дій, що обмежують права і свободи людини або інші процесуальні дії.

Судова практика Європейського суду з прав людини передбачає, що нелюдське поводження - це вчинок, який навмисно заподіює сильний психічний чи фізичний біль, тоді як принижуючим є таке поводження, що спричиняє приниження гідності людини.

Отже, прокурори повинні розглядати заяви про катування, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження і повинні приймати окремі рішення на основі цих перевірок. У кримінальному провадженні проти посадових осіб жертви незаконних проваджень повинні отримати статус потерпілого та можуть використовувати цей статус, щоб вимагати відшкодування моральних збитків. Однак жертви катувань або інших незаконних дій також можуть подати позов самотійно, з використанням національних засобів для захисту своїх прав і свобод та звернутися до Європейського суду з прав людини.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини постійно здійснює парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людей і громадян, а також захистом прав усіх людей в Україні та в межах її юрисдикції [31].

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини приймає та розглядає звернення громадян України, іноземців, осіб без громадянства або осіб, які шукають власні інтереси, відповідно до Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини». Розглядаючи звернення, він: ініціює судовий позов про порушення прав людини та громадянських прав і свобод; направляє звернення за належністю в орган, уповноважений розглядати справу, та контролює розгляд звернення [31].

Повноваження Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини можуть бути використані для визначення фактів, а також для часткової або повної реабілітації жертв беззаконня у кримінальному процесі.

Актом реабілітації у суді можуть бути: виправдувальний вирок, ухвала чи постанова про закриття справи з реабілітуючих підстав; постанова судді про закриття справи; постанова апеляційного чи касаційного суду з реабілітуючих підстав.

Будь-який реабілітаційний акт припиняє усі дії органу досудового розслідування, прокуратури та суду, порушують права, свободу та інтереси того, хто невинуватий у вчиненні злочину.

Мають право на відшкодування шкоди, яка була заподіяна незаконним та необґрунтованим кримінальним переслідуванням та незаконними засудженнями:

- виправданий;
- підозрюваний, кримінальне провадження стосовно якого було закрито з реабілітуючих підстав;
- підсудний, щодо якого справу було закрито судом;

- засуджений, у разі скасування обвинувального вироку;
- близькі родичі, спадкоємці реабілітованого, у разі смерті особи;
- будь-яка особа, щодо якої незаконно і необґрунтовано застосовано заходи процесуального примусу чи обмеження її прав і свобод.

Відповідачем у реабілітаційних правовідносинах виступає держава в особі її уповноважених органах.

Порядок відшкодування шкоди та розмір відшкодування визначаються судом, слідчими, слідчими органами або прокуратурою при прийнятті рішення про реабілітацію громадянина. Для визначення суми збитків, що підлягають відшкодуванню, реабілітований звертається:

- при закритті провадження – до відповідних слідчих органів, які винесли постанову про закриття провадження;

- при винесенні виправдувального вироку судом першої інстанції – до суду, який виніс вирок;

- при скасуванні вироку судами апеляційної чи касаційної інстанції – до відповідного суду першої інстанції.

Рішення відповідного органу про відшкодування шкоди може бути безпосередньо оскаржене до суду чи вищого суду. Заяви, які оскаржують це рішення, звільняються від митних зборів. Протягом одного місяця відповідні органи збирають всі необхідні документи для визначення розміру шкоди та виносять рішення (постанову) про її відшкодування.

У рішенні має бути зазначено:

- дата початку кримінального провадження, дата та час затримання підозрюваного, арешту або обрання іншого обмежувального заходу, дата засудження, міри покарання та строк покарання;

- дата та підстава виправдання, запобіжні заходи, що підлягають скасуванню у вигляді тримання під вартою, закриття кримінального провадження;

- зміст вимог громадянина;

- детальний розрахунок втраченого доходу з посиланням на документ про розрахунок збитків (в якості запобіжного заходу утримується середньомісячний дохід громадянина, тобто період усунення з попередньої посади, засудженого або адміністративного покарання; за цей період нараховується загальна сума, що підлягає виплаті в рахунок втраченого заробітку);

- штрафи, судовий збір та інші сплачені суми, пов'язані з незаконними діями правоохоронних органів;

- суми, що виплачені установам (адвокатам), які надають правову допомогу;

- загальна сума, виплачена громадянину для відшкодування шкоди та порядок її виплати.

Виплата громадянину суми відшкодування проводиться установою банку на підставі чека, виданого органом Державного казначейства, після подання громадянином копії постанови (ухвали) органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду про розмір відшкодування шкоди за умов наявності коштів на рахунку відповідного територіального органу Держказначейства[28].

Копія зазначеної постанови (ухвали) залишається в справі відповідного органу Державного казначейства України. На цій копії орган Держказначейства робить відмітку із зазначенням дати, номера і суми чека, виданого громадянину для отримання ним зазначених коштів[28].

Висновки до розділу 2

1. Процес відновлення реабілітаційних процесів в Україні - це низка заходів, вжитих державною владою для відновлення репутації та репутації громадян, які незаконно переслідувались під час встановлення та функціонування тоталітарного режиму в Україні.

2. Особа, щодо якої було порушено кримінальне провадження, була повністю вилучена і врешті звільнена без звинувачення. Коли слідчі, прокурори, слідчі судді або суди вважають, що певні примусові заходи є незаконними, вони можуть зазнати часткових реформ.

3. Може бути призначена повна реабілітація та часткова реабілітація. Повна реабілітація стосується особи, щодо якої було порушено кримінальне провадження, яке завершилось винесенням виправдувального вироку. Часткова реабілітація може мати місце тоді, коли слідчим, слідчим суддею або прокурором визнаються незаконними окремі заходи процесуального примусу щодо незаконно засудженої особи.

ВИСНОВКИ

1. Реабілітація означає повне відновлення репутації та прав, виправдання, відновлення доброго імені тих, хто був несправедливо звинувачений або принижений у своїх правах та скасування незаконного судового вироку..

2. Інститут реабілітації доцільно розглядати як законну процесуальну процедуру, спрямовану на відновлення порушених прав людини внаслідок незаконних дій або бездіяльності органів досудового розслідування, прокуратури та суду, що виражаються, як приклад, у незаконному засудженні, визначення розміру майнової та моральної шкоди з послідуочим їх відшкодуванням за рахунок державних коштів.

3. Реабілітаційну процедуру можна розглядати як юридичну процедуру, спрямовану на відновлення порушеного права конкретної особи через незаконні рішення, бездіяльність чи дії досудового слідства, бездіяльність прокуратури та судів, визначення розміру майнової та психічної шкоди та подальша компенсація за кошти державного бюджету.

4. Виконання судових рішень, які передбачають відшкодування шкоди, завданої громадянинові внаслідок незаконного засудження, здійснюється Державним казначейством України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Новий тлумачний словник української мови: у чотирьох томах / Укладачі. В. Яременко, О. Сліпушко. – К: Аконт, 2000. – Т. 3. – С. 881.
2. Конституція України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141)
3. Тертышник В.М. Уголовный процесс/ В.М. Тертышник. – Харьков: Арсис, 1997. – С. 522– 527; Тертышник В.М. Кримінально-процесуальне право України / В.М. Тертышник. – Київ: Юрінком Інтер, 1999. – С. 515–519.
4. Кримінальний процес України / За ред. В.М. Грошевого, В.М. Хотиця. – Харків: «Право», 2000. – С. 473.
5. Калиновский К.Б. Уголовно-процессуальное право: учебник для бакалавриата и магистратуры / под общ. ред. В.М. Лебедева. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Издательство Юрайт, 2014.. С. 396–407.
6. Горелова В.Ю. До питання відшкодування збитків особі внаслідок незаконного застосування заходів кримінально-процесуального примусу / В.Ю. Горелова // Правова інформатика. – 2010. – № 4 (28). – С. 45–326
7. Шило Н.Я. Проблема реабилитации на предварительном следствии / Н.Я. Шило. – Ашхабад, 1981. – С. 20.
8. Шумило М.Є. Реабілітація в кримінальному процесі України: монографія / М.Є. Шумило. – Х.: Арсис, 2001. – С. 294–295.
9. Місінкевич Л.Л. Реабілітація жертв політичних репресій в Україні (друга половина ХХ–ХХІ століття) / Л.Л. Місінкевич. – К.; Хмельницький, 2009; Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / В.В. Ченцов. – Тернопіль, 1999
10. Шумило М.Є. Вдосконалити правове регулювання реабілітації жертв політичних репресій / М.Є. Шумило // Право України. – 1992. – № 4. – С.27.

11. Новий тлумачний словник української мови: у чотирьох томах / укладачі. В. Яременко, О. Сліпушко. – К.: Аконіт, 2000. – Т. 3. – С. 898.
12. Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 25. – Ст. 180 (Із змінами і доповненнями)
13. Хавронюк М.І. Терор / М.І. Хавронюк // Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол. Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 2003. – Т. 6. – С. 47.
14. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / Д.А. Архірейський, О.Г. Бажан, В.Т. Бикова та ін.; відп. . ред. В.А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С.3–4.
15. Місінкевич Л.Л. Реабілітація жертв політичних репресій в Україні (друга половина ХХ–ХХІ століття)/ Л.Л. Місінкевич. – К.; Хмельницький, 2009.
16. Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про амністію» від 27 березня 1953 року
17. Жертвы репрессий / Институт государства и права им В.М. Корецкого, Академия наук Украины, Союз юристов Украины. – Киев: Юринформ, 1993. – С. 251, 253–254
18. Суховіліна А.О. Інститут реабілітації в кримінально-процесуальному праві: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук (Спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність). – Х., 2012. – С. 45–47
19. Веретенникова Е.В. Компенсация морального вреда реабилитированным в уголовном судопроизводстве России: автореф. дис... канд. юрид. наук / Е.В. Веретенникова. – М., 2008. – С. 13
20. Европейская конвенция по возмещению ущерба жертвам насильственных преступлений (ETS № 116).

21. Ченцов В.В., Тертишник В.М. Реабілітація жертв незаконних кримінальних переслідувань, політичних репресій та зловживань владою: Правова Єдність, Київ 2016.

22. Смолій В.А. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст.: Історичні нариси. — К.: Наук. думка, 2002. — 954 с.

23. https://cdiak.archives.gov.ua/v_do_300_Konstytutsii_Orlyka.php

Дата звернення: 19.12.2020 12:45

24. Указ Президента України від 21 травня 2007 р. № 431 Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору - масових політичних репресій 1937-1938 років

25. Римский статут международного уголовного суда, А/CONF.183/9 от 17 июля 1998 года с изменениями

26. <https://www.obozrevatel.com/my/politics/87319-volodimir-tertishnik-reabilitatsiya-zhertv-represij-zlovzhivan-ta-pomilok-vla.htm>

Дата звернення: 19.12.2020 17:23

27. Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1995, № 1, ст. 1)

28. Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої органами оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування, прокуратурою і судом», (Відомості Верховної Ради (ВВР), 1995, N 1, ст. 1)

29. Закон України «Про боротьбу з тероризмом», (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 25, ст.180)

30. Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» (Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, № 22, ст.262)

31. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23.12.1997 № 776/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 12.12.2020).